

Adrianus Hartevelt (1759-1827) keldergraf 15, vak A
Jurist, revolutionair patriot, volksvertegenwoordiger, bierbrouwer en bestuurder

Personalia

Geboren: 4 juni 1759 te Leiden

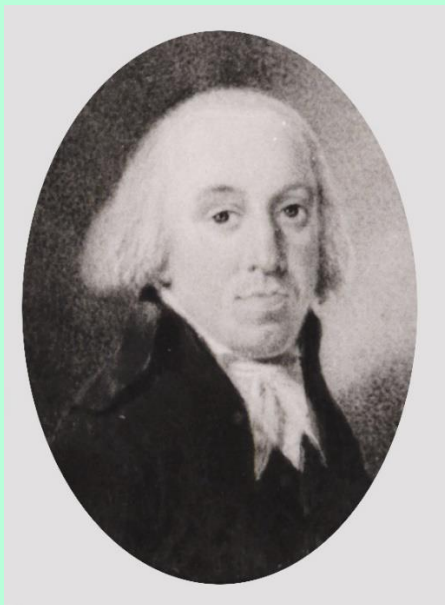
Zoon van: Abraham Hartevelt en Johanna van der Klugt

Gehuwd met: Helena Johanna van Niel op 28 april 1793 te Scheveningen

Overleden: 5 april 1827 te Leiden

Begraven: 10 april 1827

Samenvatting

1. *Adrianus Hartevelt*

Adrianus Hartevelt¹ wordt geboren op 4 juni 1759 in Leiden. Zijn vader is daar hoofdgaarder (belastingontvanger) van Leiden en Rijnland en vanaf 1780 jeneverstoker (Hartevelt & zn.). Adrianus wordt in 1772 als 13-jarige jongen ingeschreven aan de Leidse Universiteit. Na zijn rechtenstudie wordt hij in 1779 procureur aan het Hof van Holland in Den Haag.

In 1783 trouwt hij met Helena Johanna van Niel, dochter van een Amsterdamse arts. Uit dit huwelijk worden tussen 1784 en 1809 elf kinderen geboren.

De periode waarin Adrianus in de kracht van zijn leven is, is een revolutionaire tijd. Hij ontpopt zich als vurig patriot en tegenstander van stadhouder Willem V en het Ancien Regime. Hij wordt officier in het patriottisch exercitiegenootschap van Den Haag

en wordt ingezet om de omwenteling militair te ondersteunen.

In 1787 wordt deze revolutie in de kiem gesmoord door de inval van Pruisische troepen. Adrianus wordt voor zijn rol tijdens de patriottische opstand 'crimineel gedagvaard' door het Hof van Holland, maar weet met zijn gezin te vluchten naar Antwerpen.

Via Brussel komt hij uiteindelijk in Saint-Omer in Noord-Frankrijk, waar hij tot september 1789 verblijft. Als in 1795 een Franse inval een einde maakt aan het bewind van Willem V en de Bataafse Republiek het licht ziet, wordt Adrianus weer politiek en bestuurlijk actief. Hij wordt baljuw van Katwijk en Valkenburg en volksvertegenwoordiger. Hij heeft zitting in de Raad van de stad Leiden, in het provinciale bestuur van Holland en in het Vertegenwoordigend Lichaam van de Bataafse Republiek.

¹ De naam Hartevelt wordt niet consequent juist gespeld. Vaak zien we ook: Harteveld.

In deze roerige jaren, waarbij radicalen en gematigden elkaar afwisselen en de revolutie uiteindelijk doodloopt, blijft hij steeds een gematigde koers volgen. De staatsgreep van Napoleon in 1799 leidt ertoe dat de Republiek haar toch al betrekkelijke onafhankelijkheid steeds verder ziet afnemen en uiteindelijk geheel door Frankrijk wordt ingelijfd. In deze periode trekt Adrianus zich terug in Leiden.

Naast zijn politieke, bestuurlijke en juridische werkzaamheden is hij ook ondernemer. In 1793 erft hij samen met zijn jongere broer Joannes de jeneverstokerij van zijn vader. In 1803 verkoopt hij zijn aandeel en wordt hij bierbrouwer (De Posthoorn) in Leiden.

Na de val van Napoleon en het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden lukt het hem, ondanks zijn patriottisch en anti-orangistisch verleden, lid te worden van het vroedschap en de Raad van Leiden. In 1821 wordt Adrianus zelfs een van de burgemeesters van de stad en later wethouder. Daarnaast vervult hij meerdere bestuursfuncties, waaronder enkele bij charitatieve instellingen.

Volledige versie

Jeugd en studie

Adrianus Hartevelt wordt op 4 juni 1759 geboren in Leiden als eerste kind van Abraham Hartevelt en Johanna van der Klugt. Hij wordt gedoopt in de Hooglandse kerk op een steenworp afstand van zijn geboortehuis aan de Hooglandse Kerkgracht (nu nr. 29). Zijn vader is belastingontvanger met de fraaie benaming: *Hoofdgaarder van het gemaal over de stad Leijden en 't ressort van dien, alsmede de beschreven middelen over 't Hoog en Middelquartier van Rhijnland*.

2. Adrianus' geboortehuis aan de Hooglandse Kerkgracht 29 (ca. 1900)

Later werd dit *Grootontvanger voor Leiden en Rijnland*. Over Adrianus' jeugd is weinig bekend. Hij krijgt nog twee broers, waarvan een als zuigeling overlijdt. Hij groeit op met zijn ruim 3 jaar jongere broer Joannes. Hun vader is niet onbemiddeld en is dus in staat om beide zoons een goede opleiding te geven. Zo staat Adrianus op zijn 13^e ingeschreven aan de Universiteit van Leiden. Een paar jaar later is hij student in de rechten (*Juris Studiosus*). Ook Joannes wordt ingeschreven aan de universiteit.² Na zijn studie wordt Adrianus in 1779 procureur aan het Hof van Holland in Den Haag.

² Rijksuniversiteit Leiden, 1875: 1107,1120 en 1124.

Het jaar 1780

Zowel voor de familie Hartevelt als voor de Nederlandse Republiek vormt het jaar 1780 een kantelmoment. Zo besluit vader Abraham Hartevelt jenever te gaan branden. Hij koopt daartoe de branderij 'De Fransche Kroon' aan de Langegracht in Leiden en geeft het de naam: *Hartevelt en Zoon*. Hoewel Abraham deze 'Traficq en Nering van Geneverbranden' samen met zijn jongste zoon Joannes bestiert, zal uiteindelijk ook Adrianus hiervan financieel profiteren.

In datzelfde jaar verklaart Engeland de oorlog aan de Republiek. Deze 'Vierde Engelse Oorlog' zal als katalysator werken voor grote veranderingen in Nederland. Aanleiding voor de oorlog is de handel tussen Nederlandse kooplieden en de Amerikanen die in opstand zijn gekomen tegen Engeland. Frankrijk dat vanaf 1778 in oorlog is met Engeland, steunt openlijk de Amerikaanse revolutie.

3. Abraham Hartevelt (1722-1793)

De Republiek wil vanwege handelsbelangen in dit conflict geen partij kiezen en wenst zich aan te sluiten bij het Verbond van Gewapende Neutraliteit, een groep landen die het recht claimen met alle partijen handel te drijven en bereid zijn dit militair te verdedigen. Dit zien de Britten als een vijandelijke daad en zij verklaren op 20 december de oorlog aan de Republiek. De oorlog met Engeland maakt duidelijk dat de eens zo machtige Republiek militair nog maar weinig voorstelt. Hiervoor wordt stadhouder Willem V, als opperbevelhebber van de strijdkrachten, door grote delen van de burgerij verantwoordelijk gehouden.³

De Patriotten

En dan verschijnt in september 1781 het beroemde pamflet van Joan Derk van der Capellen tot den Pol '*Aan het Volk van Nederland*'.⁴ Het doet de gemoederen hoog oplopen. Zijn oproep tot een volksregering is revolutionair.

Verzamelt U elk in Uw steden en ten plattelande in Uw dorpen. Komt vreedzaam bijeen, en kiest uit Uw midden een matig aantal goede, deugdzame, vrome mannen; kiest goede patriotten, waarop gij vertrouwen kunt.

³ In 1784 is er weer vrede met Engeland. De gevolgen van de oorlog zijn echter zeer nadelig voor de Republiek (o.a. het stilvallen van de handel op de Oostzee, het verlies van een aantal koloniën en de opheffing van het handelsmonopolie op specerijen) en versterken de economische neergang die al enkele decennia gaande is. Zie ook Schama, 1989: 51-74.

⁴ Joan Derk van der Capellen tot den Pol, 1981.

4. N.J. Delin - Allegorie op de Vierde Engels Oorlog ⁵

En om de zaak nog extra kracht bij te zetten:

O, landgenoten! nog eens, wapent U allen tezamen, en draagt zorg voor de zaken van het hele land, dat is voor Uw eigen zaken. Het land behoort aan U allen met elkaar, en niet aan de Prins met zijn groten alleen [...]. Wapent U allen, verkiest zelf degenen die U bevelen moeten, en gaat (evenals het volk van Amerika waar geen druppel bloed gevloeid is, voordat de Engelsen hen eerst hebben aangevallen) in alles met kalmte en bescheidenheid te werk.

⁵ Dit anti-Engelse, pro-Franse en patriottische schilderij van Nicoolas Joseph Delin uit 1786, is in opdracht gemaakt en/of gekocht door Adrianus en/of Joannes Hartevelt voor Oude Singel 144. Het is in 1968 aangekocht van Distilleerderij De Fransche Kroon voor Museum De Lakenhal in Leiden.

5. Zaal met officieren van verschillende vrijkorpsen in 1787

Het pamflet wordt alom beschouwd als een oproep tot revolutie. De patriottenbeweging is geboren. Onder grote delen van de burgerij is een groeiende onvrede ontstaan over de corruptie en vriendjespolitiek onder het Ancien Regime, waarbij de stadhouder de belangrijkste ambten verdeelt onder een steeds kleiner wordende oligarchie van aristocratische regenten.

In de jaren daarop zullen in navolging van Van der Capellen overal burgerkorpsen worden opgericht, de zogeheten vrijkorpsen, exercitiegenootschappen of genootschappen voor de wapenhandel, zo ook in Leiden en Den Haag. De vrijkorpsen vormen een soort partijkader voor de patriotten.⁶ Om hun macht te vergroten vinden er landelijke en provinciale vergaderingen plaats. Op deze bijeenkomsten worden politieke documenten vastgesteld zoals het 'Leids ontwerp' van oktober 1785. Belangrijke punten daarin zijn: volkssoevereiniteit, democratie door representatie en de scheiding der machten.⁷

Joannes, en zeker Adrianus, worden in deze periode vurige patriotten. Joannes wordt officier van het vrijkorps in Leiden. In Adrianus' woonplaats Den Haag wordt de vorming van zo'n korps lange tijd door de autoriteiten gefrustreerd. Pas in september 1786 krijgt het exercitiegenootschap 'Voor 't Vaderland' van de Staten van Holland

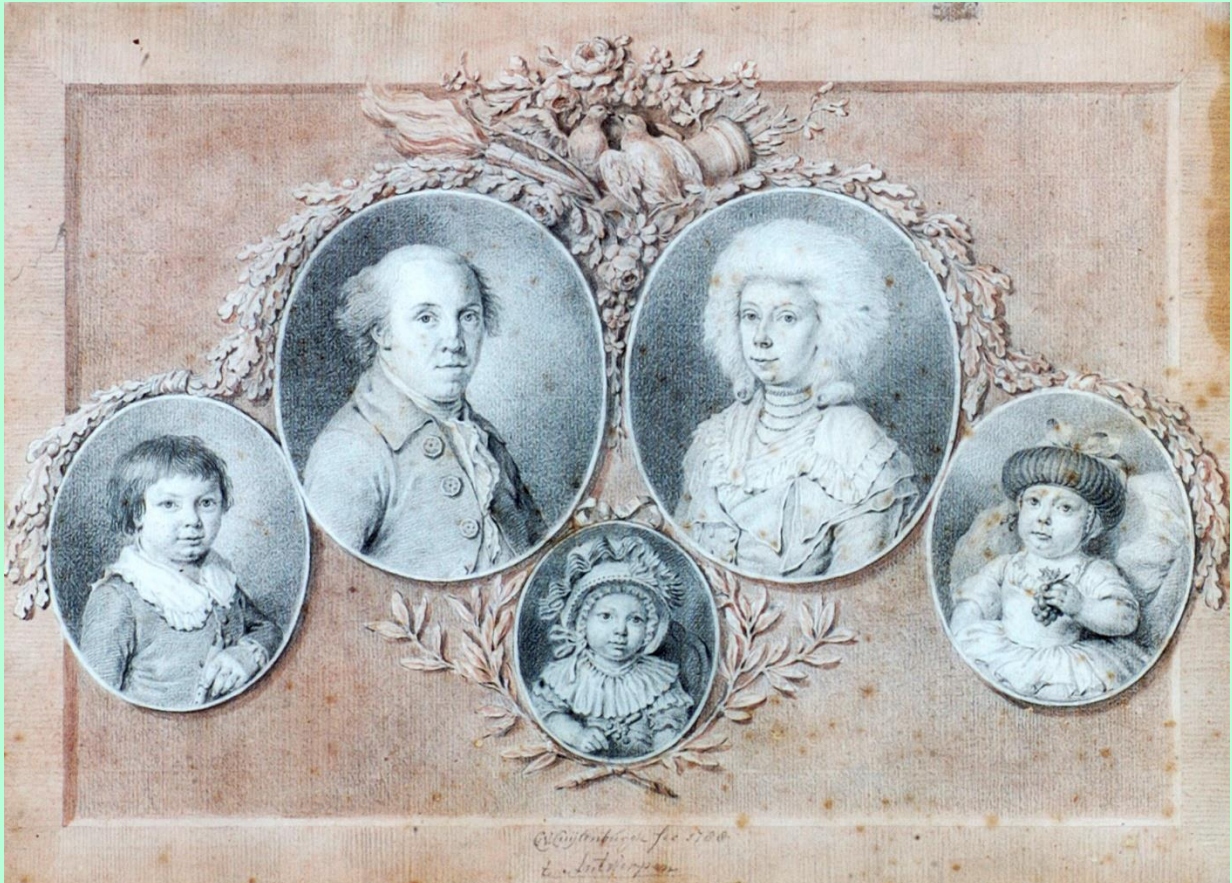
⁶ De bewapening van de burgerij was mede mogelijk door het defensiebeleid van de Republiek na de Vierde Engelse Oorlog. Hierbij speelde de oorlogsdreiging met Oostenrijk, dat een vrije doorvaart naar Antwerpen via de Schelde eiste, een belangrijke rol. Het defensiebelang van Nederland viel dus samen met de patriottische wens tot de oprichting van vrijkorpsen. Zie ook Rosendaal, 2005: 32.

⁷ Wie het volk mocht representeren was aan veel voorwaarden gebonden, o.a. behoorlijke ouderdom, gegoedheid en geboorteplaats. Zie De Jong, 2014: 39.

officieel toestemming om wekelijks te exerceren.⁸ Adrianus wordt officier en later commandant.⁹

Huwelijk

Op 28 april 1783 trouwt Adrianus in Scheveningen met Helena Johanna van Niel, dochter van een Amsterdamse arts.¹⁰ Zij krijgen tussen 1784 en 1809 elf kinderen, waarvan er twee op jonge leeftijd overlijden.¹¹

6. Adrianus Hartevelt, Helena van Niel en hun drie oudste kinderen in 1788

⁸ Bos en Rademaker, 1987: 95-96.

⁹ Adrianus is korte tijd commandant maar in januari 1787 wordt het genootschap gereorganiseerd. Er komen twee officieren (een kolonel en een majoor) boven hem te staan. Hij wordt één van de vijf compagniescommandanten met de rang van kapitein. Adrianus is commandant van de compagnie grenadiers. Daarnaast zijn er nog vier companies 'musquettiers'. (Zie: Oprechte Nederlandsche Courant van 01-02-1787).

¹⁰ Helena Johanna van Niel is de dochter van Cornelis van Niel en Johanna Cecilia Vos.

¹¹ Dit zijn:

Abraham Cornelis (1784-1850);

Johanna Cecilia (1787-1854);

Maria Cornelia (1792-1846);

Adrianus Helenus (1794-1860);

Martinus Adrianus (1796-1870);

Johanna (1797-1870);

Helena Johanna (1798-1874);

Cornelia ((1800-1870);

Joan Anthony Machtildus (1802-1804);

Joannes Anthony Machtildus ((1805-1873);

Annette Antoinette Magtilde (1809-1826).

Anti-patriottisch oproer

De patriotten en hun vrijkorpsen roepen veel verzet op bij de aanhangers van de stadhouder: de orangisten. Dit zijn niet alleen de aristocratische regenten, maar ook grote delen van de lagere klassen. Deze laatsen beschouwen de stadhouder als beschermer tegen de hogere klassen, waartoe zij ook grote delen van de patriotische burgerij rekenen. Op meerdere plaatsen leiden deze emoties tot rellen en oproer, waarbij zelfs doden vallen. De onlusten gaan ook aan de gebroeders Hartevelt niet ongemerkt voorbij. In 1784 vindt in Leiden het zgn. juni-oproer plaats. Op donderdag 10 juni, de dag van de exercitie van het Leidse vrijkorps:

liep het in den vroegen morgen opgeruide volk te zamen, oranjeliedjes zingende en oranjelinten dragende, aangezet door Trago, den oranjebakker van de Heerengracht [...] en zijne vrienden. De beweging liep uit op glazen inwerpen en dreigen met plundering bij bekende patriotten.¹²

Een van die bekende patriotten was Joannes Hartevelt.

[...] en vooral scheen het Grauw het onder anderen sterk gelaaden te hebben op den heer Harteveld, Luitenant onder [...] het Exercitie-Genootschap, maar door de verleende assistentie wierd zyne Branderye voor den gedreigden aanval beveiligd.¹³

7. Leids exercitiegenootschap

De assistentie behelst de inzet van het garnizoen dat net kan voorkomen dat de menigte de stokerij zou binnendringen en zich meester zou maken van de daar opgeslagen sterke drank. Het patriottisch gezinde stadsbestuur reageert snel met maatregelen. Diegenen die de aanstichters aangeven, wordt een fikse beloning in het

¹² Blok, 1916a: 355.

¹³ Leydse courant van 14-06-1784.

voorzicht gesteld. Dit helpt even, maar reeds de volgende dag komt het weer tot ongeregelheden en richt de woede van de menigte zich opnieuw op het bedrijf en de persoon van Joannes Hartevelt.¹⁴

*[...] het Gemeen [...] scheen met veragting van de beveelden hunner Overheid, opnieuw aan 't gisten te geraken en tragtte den opgemelden Brander de heer Hartevelt personeel te willen attaqueeren.*¹⁵

Ten einde raad vraagt het stadsbestuur de Staten van Holland om hulp. Besloten wordt twee eskadrons dragonders naar Leiden te sturen, waardoor de orde snel wordt hersteld.

8. Joannes Hartevelt

Ruim een jaar later, op 4 september 1785, komt het in Den Haag tot anti-patriottische rellen. De aanleiding is een bezoek van vrijkorpsofficieren van verschillende plaatsen aan de Hofstad waar een militaire parade van het Haagse garnizoen wordt gehouden, waarbij ook de stadhouder aanwezig is. Eveneens present zijn Joannes Hartevelt (officier van het vrijkorps van Leiden) en zijn broer Adrianus. Het viel te verwachten dat de patriottische vrijkorps-officieren al snel in aanvaring kwamen met enkele Haagse orangisten. Over de aanleiding bestaat geen eensluidend verhaal. De patriotten beweren dat zij werden uitgescholden door orangistische omstanders, maar er is ook een versie waarbij de patriotten juist als daders worden aangemerkt:

*Tijdens het marcheren klonken tussen de bevelen door nu en dan beschimpingen uit de mond van een zestal vrijkorporisten uit Leiden, Schiedam en Vlaardingen. De prinsgezinden onder het publiek ergerden zich bijzonder aan deze vreemdelingen die met hun uitdagende uniformen liepen te pronken.*¹⁶

¹⁴ De Jong, 2014: 175-176. Het gebrek aan populariteit van de familie Hartevelt kan mogelijk worden verklaard uit het feit dat vader Abraham naast werkgever ook belastingontvanger was. Bovendien was het bedrijf vanwege de daar opgeslagen sterke drank een aantrekkelijk doelwit.

¹⁵ Leydse courant van 14-06-1784. In de Oranjegezinde Na-Courant (nr. 44;1784) verscheen een stukje waarin de schuld van het rumoer bij Hartevelt werd gelegd:

[Hij] stond aan zyn deur en schelde een Oranje Appel, waarin hy een kladde [klodder] spoog, en daar na dezelve met voeten trapte, eindelyk op Oranje en de Burgery, met zeer veel vilaine uitdrukkingen, smaalde, waarop dan de buuren eerst, dien handel ziende, murmureerden [mopperden], en daarna het Volk ter been kwam, om zyn huis aan te vatten: dezen droegen tot wederspyt Oranje, en zeker Bakker, ook door Hartevelt gesard zynde, zwaaide een Oranje doek om het hoofd, en deed dien vervolgens om den hals. Geduurende deze gebeurtenis viel 'er telkens slagen en vechtpartijen, tusschen de Burgers en het Vry-Corps, voor...

Rick Honings neemt dit over in twee publicaties (2009:115-116 en 2014:104). Het zou volgens hem gaan om resp. Adrianus (die in Den Haag woonde) en Abraham Hartevelt (die nooit in verband is gebracht met de patriottische beweging). In de Leydse Courant van 28-06-1784 schrijft Adrianus' broer Joannes Hartevelt een stukje waarin hij de aantijgingen (jegens hemzelf) in de Na-Courant als 'leugens en goddeloze verzinsels' bestempeld en de auteur een 'eerlozen leugenaar' noemt. Het is dus onduidelijk om welke Hartevelt het gaat en het is de vraag of de gebeurtenissen zoals beschreven door de Na-Courant überhaupt hebben plaatsgevonden.

9. Vrijkorpsofficieren van (v.l.n.r.) Leiden, Vlaardingen en Schiedam: pronken met uitdagende uniformen

[...] dan [...] wierden zy door een hoop Jongens nageschreeuwt: Weegluizen enz. Hierop vloeyde ineens de menigte Volks, welke zig op de Parade-Plaats bevond, op hen aan, en zy, van alle kanten omcingeld wordende, moesten zig tegens een huis posteeren, om ten minsten van agteren veilig te zyn. Hier werd de Woede niet alleen van gemeen Volk, maar zelfs van ordentlyke gekleede Burgerlieden eerst regt gaande. Behalven de haatelykste Scheldnaamen, riepen sommigen Sla dood, Sla dood dat Vee en men begon inderdaad reeds handen aan 't werk te slaan, en gem. Heeren door stooten, slaan en trappen, zeer te mishandelen; waarop de Heer Mertens tot zyn lyfsverdediging zyn degen trok; dan dezelve op aandringen van den Heer Proc. Hartevelt, die nog meende de menigte door woorden tot bedaaren te brengen, weder opgestoken hebbende, vermeerden de Insultes, waarop hy nog eens van leer trekkende, en zig dapperlyk verweerende, wiert hem de Degen ontweldigd en in stukken gebrooken [...] Verscheide fatzoenelyke Burgerlieden, zo men den naam van fatzoenelyke dezulken geeven kan, ondersteunde door hunne openlyke toejuiching, de woedende meenigte. Eindelyk geraakten de Heeren Hartevelt en byhebbend gezelschap [...] door de Pooten en Spuistraat tot by 't huis van den Schilder van Weemen, waarin zy zig voor een korten poos retireerden. Hier voegde zig by hun de Drossaart van den Hove, met twee Dienaars der Justitie.

Uiteindelijk gaat het gezelschap naar het huis van procureur Adrianus Hartevelt.

¹⁶ Bos en Rademaker, 1987:100-101.

Hier vergaderde zig weder eene menigte Volks, die met drek en steentjes tegens de glaazen wierpen, en allerley laster en Scheldwoorden uitbraakten. Tegens 6 uuren begaf zig de Heer Voogd [...] uit het huis van den heer Hartevelt, met oog-

10. Orangistisch oproer in Den Haag in 1785

merk om met zyn Rytuig [...] weder naar Schiedam te vertrekken. Dan, even uit de Boekhorstraat gekomen, wierden zy door 't gemeen aange-rand, en op ene verregaande wyze mishandeld door 't werpen van steenen, slaan, smyten; ja zelfs werd de Heer Voogd niet alleen met zyn eige Paraplui door een gemeen wyf in 't aangezicht geslagen, maar zelfs door een Pantoffel, waar in een steen gestoken was, deerlyk op 't Hoofd geslagen, zodat hy, zonder hoed of paruik, gekwetst en mishandeld, met de uiterste moeite en levensgevaar, na aan verscheidene huizen, waarin hy wilde vluchten, afgeweezen te zyn, eindelyk de Stads Herberg bereikte.

Volgens de krant had zich op een bepaald moment een woedende menigte van 'duizenden van menschen' verzameld. Uiteindelijk werden zij in een gesloten wagen 'onder een Escorte der Ruitery naar de Voorpoorte van den Hove in veiligheid gebracht'. En de krant besluit met de volgende woorden:

*Men heeft zedert onder het gemeen verspreid, dat gem. Heeren de eerste aanleiding zouden gegeven hebben tot insultes door choqueeeren op den Stadhouder, het vertreeden van een Oranie Chinas Appel, enz. Dan ieder verstandig Mensch, die de Heeren Hartevelt kent [...] is van de valscheheid van dat voorgeeven overtuigd.*¹⁷

Het is duidelijk welke partij op de sympathie van de schrijver kan bogen. Wellicht zullen sommige zaken dan ook wat overdreven of zelfs tendentieus zijn verwoord, de gemoederen raken ook in de pers steeds meer verhit. Feit blijft dat de angst er bij de patriotten goed inzit. In de Staten van Holland wordt het dagelijks bestuur opgeroepen tot extra patrouilles door de straten om het 'gepeupel' in het gareel te houden.

Dit schiet de stadhouder weer in het verkeerde keelgat, hij is immers de opperbevelhebber van het leger. Zo krijgt het Haagse oproer nog een staartje. Willem V

¹⁷ Hollandsche historische courant van 08-09-1785.

protesteert hevig, maar de Staten van Holland houden voet bij stuk. Zij hebben vanaf nu het bevel over het garnizoen van de Hofstad, een flinke ondermijning van het gezag van de prins. De competentiestrijd escaleert zodanig dat al die vernederingen de niet al te krachtdadige prins te veel worden. Hij verlaat Den Haag en vestigt zich in Nijmegen.¹⁸

Burgeroorlog

In de lente en zomer van 1786 komen twee patriottisch gezinde Gelderse stadjes, Hattem en Elburg, in opstand tegen het stadhouderlijk gezag.¹⁹ De staten van Gelderland vragen daarop de stadhouder militairen te sturen om deze patriottische enclaves weer onder orangistisch gezag te brengen. De aanval op de stadjes op 4 september van dat jaar vormt het startschot van een burgeroorlog in de Republiek.

De staten van Holland, waar de patriotten de overhand hebben, schorsen de prins als bevelhebber. Radicale patriotten willen de tot dan toe langzaam verlopende omwenteling nu laten omslaan in een totale opstand. Adrianus Harteveld is bij dit alles direct betrokken.

Op 21 september wordt het Haagse exercitiegenootschap, dat op het Koekamp staat opgesteld, toegesproken.²⁰ Ook een groep vrouwen, donatrices van het genootschap, waaronder Adrianus' vrouw Helena Johanna, is daarbij aanwezig.

11. Uitnodiging mw. Harteveld, donatrice van 't Genootschap

¹⁸ Rosendaal, 2005: 39-41.

¹⁹ In Hattem weigert de patriottische meerderheid door de prins aangewezen raadsleden en magistraten aan te stellen. In Elburg wordt geweigerd een publicatie van de Gelderse Staten af te kondigen die het onmogelijk maken om 'requesten' (verzoekschriften) in te dienen. Dit wordt door de Gelderse Staten en de stadhouder als ernstige ondermijning van het gezag beschouwd hetgeen een strafexpeditie rechtvaardigt. Herman Willem Daendels zal als kapitein van het Hattemse exercitiegenootschap het verzet leiden. Het is het begin van zijn carrière binnen de patriottenbeweging.

²⁰ Hoey en Harteveld, 1786.

Als eerste spreekt de secretaris van het genootschap, Van Hoey, de volgende gepassioneerde woorden als reactie op de aanval door de stadhouder op Hattem en Elburg:

Ja braave Medebroeders, schoon een bloeddorstig Tyran, [...] de vloek van Nederland, roofzuchtige Barbaaren op weerloze wallen afzende, schoon heillooze Aristocraten, vergulde slaaven des Dwingelands, de vrijheid naar het hart steeken, wij getrouwe vaderlanders [...] komen voor haar op.

Dan richt Van Hoey zich tot commandant Hartevelt:

En gy Myn Heer! die om uwe moedige Vaderlandsliefde waardig zyt geschat om het bevel over deeze uitgeleezen bende van Vrye Burgeren te voeren! Zodra deeze Trommen, welke ons door de edelmoedigheid van Vaderlandsche vrouwen geschonken zyn ons door hun geducht geluid ten stryde vorderen, zullen wy, als echte Batavieren uw blymoedig verzellen, werwaarts de stem der klaagende Vrijheid roepen zal.

Dan neemt Adrianus Hartevelt het woord:

Edele en Vaderlandlievende Vrouwen, Daar onze harten met dankbaarheid vervuld zyn voor de prachtige geschenken, welke ons uwe edelmoedige Vaderlandsliefde aanbied; daar op derzelver gezicht het heilig Vrijheidsvuur nog heviger in onze harten gloeid, moeten wy bekennen dat ons woorden ontbreken om onze erkenntenis aan den dag te leggen. – Onze daden zullen voor ons spreken – De tyd schynt toch geboren te zyn dat wy tegen bloeddorstige Dwingelanden, snoode Overheerschers en vertrappers der geheiligde Burgerrechten deeze Krygsbanier zullen moeten volgen en op 't ontzaglyk opontbod deezer Trommen zullen moeten aanrukken tot hulp der aangerande Vryheid. Boven al erkennen wy het vertrouwen dat Gy, Vryheidslievende Vrouwen, in onze moed en getrouwheid stelt; dat vertrouwen zal niet veydeld worden en gelyk wij onze yver getoond hebben om voor onze onderdrukte Broeders op te trekken [...] houden wij ons gereed om [...] de Dwingelanden en hun aanhang te bestryden en onder deze eereteken en te overwinnen of te sterven.

Maar tegen de manschappen zegt hij:

Schoon uwe getrouwen moed genoeg gebleken is en ik my verzekerd houde van uwe standvastigheid, gedoogd nogtans myn raad: [...] volhard in uwen moed, dog blijft teffens volharden, [...] moedig doch bedaard, standvastig doch voorzichtig. Gedenk dat gy door deeze deugden de bescherming en lof van uwen Wettigen Souverain verworven hebt [...] De God van Nederland, de God der Vryheid geeve dat uwe Zeegepraal eerlang volkomen moge zyn!

Het duurt niet lang of Adrianus zal zijn strijdvaardige woorden omzetten in daden. Omdat de patriotten bang zijn dat de stadhouder het niet alleen zal laten bij Gelderland, maar ook Overijssel, Utrecht en Holland zal willen aanpakken, wordt in allerijl een militair cordon in het hart van de Republiek gevormd. De patriottische vrijkorpsen en exercitiegenootschappen komen nu rechtstreeks tegenover het

stadhouderlijke leger te staan. De stad Utrecht, waar op 12 oktober een democratisch bestuur werd geïnstalleerd, voelt zich ernstig bedreigd. Het Haagse korps schiet te hulp.

Den 31 October des namiddags vertrok eene Compagnie van het Genootschap van Wapenhandel alhier, buiten Officieren, Tamboer en Pyper 40 Man sterk, in 2 Schuiten naar Utrecht, onder bevel van den Kaptein Lieutenant Hartevelt en den Lieutenant van der Heyde.²¹

Blijkbaar zijn er voldoende troepen want op

11 November des namiddags is de afgeloste Compagnie van het Genootschap van Wapenhandel, onder bevel van den Kaptein - Lieutenant Hartevelt, uit Utrecht hier terug gekomen²²

De bestorming en plundering van Hattem en Elburg heeft een enorme stroom vluchtelingen tot gevolg. Adrianus dient op 10 november 1786 samen met de commandanten van andere detachementen bij de Staten van Holland een verzoekschrift in tot steun aan deze

beklaagenswaardige Inwoonderen der twee voorfz. Steden Elburg en Hattem; nademaal deeze niet alleen genoodzaakt zyn geweest om, of uit vreeze voor een aannaderend, of uit dadelyke ondervinding van een allerwillekeurigst geweld, hunne woningen, bezittingen en goederen te verlaten, maar ook daar en boven hebben moeten ondervinden, dat hunne nagelaaten wooningen, bezittingen en goederen door de roof en plunderzicke Militairen, en zulks onder het oog en ten aanzien van hunne Chefs en Officieren, zyn weggenomen en geamoveerd, of anderzints, zoo niet geheel en al, immers voor een zeer groot gedeelte zyn geplunderd en vernield geworden; terwyl die ongelukkige Ingezeetenzen zelve daar door zyn gedompeld geworden in eene diepe armoede; te rampzaliger, naar mate dat het wintersaizoen en de daar mede verzeld gaande nypende koude, en andere daar aan onvermydelyk verknochte ongemakken, (waar door ook hun Vee, het geen daar en boven van het nodige voeder is verstoken, aan eenen byna zekeren dood wordt bloot gesteld) zich meer en meer doen gevoelen; des, dat het met die onschuldige slachtoffers van eene schreeuwende dwingelandy gedaan zoude zyn geweest, by aldien niet de liefderyke voorzorge der naburige, zoo Overysse als Hollandsche Ingezeetenzen, daar in op eene mededogende wyze hadde voorzien.²³

Contrarevolutie

1787 is een dramatisch jaar. De patriottische opstand bereikt haar hoogtepunt. Op vele plaatsen worden de stadsbesturen overgenomen door radicale patriotten. Een militaire overwinning bij Vreeswijk op 9 mei, waarbij de stadhouderlijke troepen op de

²¹ . Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, 1786: 1296.

²² . Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, 1786: 1438.

²³ Zaken van Staat en Oorlog, 1796: 310-315.

vlucht slaan, vergroot de euforie. Adrianus is die maand met zijn Haagse detachement in Woerden.²⁴ Hij krijgt opdracht op te marcheren naar Oudewater om daar:

*te helpen stuijten alle zodanige disorders en tumultueusche bewegingen als aldaar zouden kunnen plaats hebben.*²⁵

Wat is hier aan de hand? Hoewel in de Staten van Holland de patriotten inmiddels de dienst uitmaken, is dit nog niet het geval binnen de Staten-Generaal. De Republiek is tot op het bot verdeeld. De staten van Holland denken de in hun provincie gelegeerde Staatse troepen te kunnen confisqueren en in te zetten tegen de stadhouder. Dit stuit op grote weerstand van de officieren die ook een eed van trouw hadden afgelegd aan de Staten-Generaal. Veel legereenheden, waaronder die in Woerden en Oudewater, beginnen te muiten en weigeren de bevelen van de Hollandse Staten. Een aantal patriottische exercitiegenootschappen wordt nu ingezet om orde op zaken te stellen. Door het snel optreden van het detachement van Hartevelt samen met dat uit Leiden, lijkt de zaak onder controle. Ook kunnen de patriotten nu de macht in Oudewater overnemen. In persoonlijke brieven uit die dagen wordt Adrianus geprezen om zijn bijdrage aan deze actie. Zo schrijft een medeofficier vanuit Den Haag dat hij hem feliciteert met

het geluk dat Uw het genoeg en heeft gehad te Woerden juist op een tijd te arriveren dat Uw met Uw detachement een nuttige dienst heeft kunnen verrigten, een dienst welken alhier bij alle Braven lof wegdraagt. ²⁶

12. Eedaflegging van het Haagse vrijkorps Voor 't Vaderland (1787)

²⁴ In februari 1787 is het Haagse exercitiegenootschap gereorganiseerd. Het bestaat vanaf dat moment uit 5 compagnies. Van één daarvan is kapitein A. Hartevelt commandant. Kolonel Charles Anthony Hartman is nu de commandant van het gehele exercitiegenootschap. Uit een brief van Hartman aan Hartevelt (27-05-1787) blijkt dat alleen zijn compagnie (grenadiers) naar Woerden is vertrokken. In een eerdere brief (05-05-1787) gaf Hartman Hartevelt te kennen het niet eens te zijn met het besluit een detachement naar Utrecht te sturen. Blijkbaar is dat desondanks gebeurd.

²⁵ Commissie van gewapende Burgercorpsen, brief aan Adrianus Hartevelt (14-05-1787).

²⁶ Bisschop, brief aan Adrianus Hartevelt (15-05-1787).

Het zijn echter maar tijdelijke overwinningen. Hoewel de prins geen militaire doorbraak weet te forceren worden de interne tegenstellingen in het patriottische kamp manifest. Zo zijn de aristocraten binnen de beweging niet erg gecharmeerd van de radicale democratisering van de stadsbesturen. Zij proberen het dan ook met de prins op een akkoordje te gooien.

En dan zijn er in de provincie Holland nog de prinsgezinde steden en delen van het platteland. Hiervan maken de orangisten gretig gebruik. Op meerdere plaatsen worden orangistische sociëteiten opgericht. Zo dreigt voor de patriotten de contra-revolutie.

Ook de vrouw van Willem V, Wilhelmina van Pruisen denkt dat de tijd rijp is om voor eens en voor altijd af te rekenen met de patriotten. Op 28 juni vertrekt zij naar Den Haag om daar het startsein te geven voor de algehele contrarevolutie. Het plan mislukt, de prinses wordt door de patriotten bij Goejanverwellesluis (tussen Haastrecht en Oudewater) aangehouden.²⁷

Waar Adrianus zich op dat moment bevindt is niet zeker. Wat we wel weten is dat de hoofdcommandant van het Haagse exercitiegenootschap, kolonel Hartman, met enkele compagnieën in Gorinchem is. Deze stad had om militaire bijstand gevraagd, nadat net als in Oudewater de reguliere troepen waren gaan muiten en de stad aan haar lot hadden overgelaten. Om onduidelijke redenen verlaten de Hagenaren de stad weer op 5 juli.²⁸

Het Vliegende Legertje

In de zomer van 1787 is er een patstelling ontstaan tussen de strijdende partijen: Holland, Overijssel en Groningen hadden zich achter de patriotten geschaard. Utrecht en Friesland waren nog verdeeld, maar in Gelderland en Zeeland heeft de contrarevolutie gezegevierd. Daar worden patriotten belaagd en hun huizen geplunderd.

De woede over de aanhouding van de prinses heeft de gemoederen nog meer verhit. Op zijn beurt leidt deze terreur weer tot verdere radicalisering van de patriotten. Op 12 juni 1787 wordt door de patriottische meerderheid in de Staten van Holland besloten om een Commissie van Defensie in het leven te roepen. Deze vestigt zich in Woerden.²⁹

Vanaf dat moment worden er reguliere troepen ingezet. De verdediging van Holland is nu niet meer geheel afhankelijk van de patriottische exercitiegenootschappen. Het is voor deze laatste nu mogelijk zich meer naar binnen te richten.³⁰

²⁷ Meddens-van Borselen, 1987: 36-38.

²⁸ Bij thuiskomst in Den Haag werd het genootschap met een aantal dichtregels verwelkomd. Een passage toont aan dat het in Gorinchem ging om muiterij: *'Ja wie die eerlyk denkt, is niet op 't hoogst tevreden, dat hij U ziet gekeerd en 's muiers list gestuit'* (Alsche, F.G.: Welkomgroet aan de leden van het vrije wapencorps Voor 't Vaderland 12 july 1787. In hoeverre Adrianus hierbij betrokken is, is niet duidelijk.

²⁹ Meddens-van Borselen, 1987: 33-36.

³⁰ Alkemade, 2021: 545.

Begin augustus 1787 trekt bij Woerden een patriottisch leger samen onder bevel van Adam Gerard Mappa. Dit zogeheten Vliegend Legertje zal worden ingezet om, waar dat nodig wordt geacht, de contrarevolutie neer te slaan en de patriotten aan de macht te brengen.

Ook Adrianus Hartevelt maakt deel uit van dit leger, dat tussen 16 augustus en 14 september 1787 door Zuid-Holland trekt. Het bestaat uit 12 compagnieën van in totaal 700 man, 24 ruiters, 100 dragonders, 4 veldstukken met 44 tot 50 artilleristen.³¹

Adrianus is commandant van het Haagse detachement. Waarschijnlijk was hij in Delft, maar zeker is hij betrokken bij de acties van het Vliegende Legertje in Naaldwijk en omstreken. In zijn persoonlijk archief zit een brief van 31 augustus aan de 'Officier Commanderende het Detachement deese nagt de Wagt hebbende'³² waarin de volgende opdracht staat:

Zal zig na afgelost te zyn, hebben te vervoegen bij de hoofden van de Oranje Societijt aldaar en deselve afvragen waar zig eenige geweren of ander wapentuig, except jachtgeweren, alsmede de boeken en papieren van voors. Societijt bevinden en deselve van hun op te eischen uit hoofde dat onze eyge securiteyt in deese tegenwoordige tijdomstandigheden wegens de verschillende sentimenten die tusschen Burgers en Burgers heerschen deselve niet toelaat.

13. Het Vliegende Legertje bij Delft

³¹ Alkemade, 2021: 547

³² Slingerland, W.H.L.: Opdracht 31-08-1787

De manschappen wordt bevolen om bij het in beslag nemen van wapens en documenten 'met de meeste bedaardheid te werk' te gaan.³³ Die nacht heeft Adrianus met zijn detachement de wacht en het is zijn eenheid die in Naaldwijk de orangistische sociëteit een bezoekje brengt.

Adrianus is verder betrokken bij de arrestatie van Abraham Douglas, de gehate orangistische baljuw van Naaldwijk en Hondsholredijk, die wordt beschuldigd van afpersing en het op 'despotique wyze' regeren. Ook zou hij de 'aanstooker' zijn der 'oproerige bewegingen' in het Westland. Dit is te lezen in een uitgebreide aanklacht tegen zijn persoon aan de Staten van Holland, geschreven door Adrianus Hartevelt en ondertekent door ruim 200 personen.³⁴

De patstelling tussen de patriotten en de stadhouder had nog lang kunnen duren, als er geen buitenlandse interventie had plaatsgevonden. De prins beseft dat zijn leger niet in staat is het tij te keren. Maar de aanhouding van zijn vrouw in Goejanverwellesluis komt nu goed te pas. De Pruisische koning is woedend over wat zijn zuster is aangedaan en eist genoegdoening ('satisfactie'). Deze wordt door de patriotten geweigerd. Een invasie is nu onvermijdelijk. De Engelsen steunen deze, maar er is nog één probleem. Wat doet Frankrijk? De Fransen zijn steeds op de hand geweest van de patriotten, hoewel de radicalisering van het laatste jaar ook daar de wenkbrauwen deed fronsen. Uiteindelijk blijkt Frankrijk niet bereid tot een oorlog en zo kan Pruisen in op 12 september 1787 de Republiek binnenvallen.

14. Het Pruisische leger verslaat de patriotten bij Amstelveen

³³ Dit aard van dit bevel is moeilijk te rijmen met de orangistische klacht dat er sprake is van patriottische terreur. Toch spreekt Schama (1989:155) van 'hand- en spandiensten bij politieke zuiveringen' door het Vliegende Legertje.

³⁴ Resolutie 1787: 5700-5706, Er zijn meerdere ondertekenaars die met een kruisje tekenen. Bij ieder van hen verklaart Adrianus Hartevelt bij het tekenen aanwezig te zijn.

Nog geen twee weken later is de Oranjerestauroatie een feit. Direct beginnen de orangisten met een gewelddadige afstraffing: de patriotten worden mishandeld en hun huizen geplunderd. Daarna worden ze uit alle besturen verwijderd. De reactie is niet overal even heftig. In Den Haag, de woonplaats van Adrianus, is de orangistische terreur hevig, maar in Leiden valt het mee.

Als de ergste volkswroede is uitgeraasd, komen de officiële vervolgingen. Aangezien het stadhouderslijk regime inziet dat niet alle patriotten juridisch kunnen worden vervolgd, komt er een amnestieregeling. Hierop zijn dan weer vele uitzonderingen.

Een van die uitzonderingen is de deelname als officier aan het Vliegende Legertje. In december 1787 wordt Adrianus dan ook door het Hof van Holland 'crimineel gedagvaard' vanwege betrokkenheid bij 'de laatste onlusten en beweegingen'.³⁵

Hij heeft dit alles niet afgewacht. Net als duizenden andere patriotten ontvlucht hij het vaderland. Over deze periode in het leven van Adrianus is niet veel bekend. We weten dat hij eerst in Antwerpen verblijft, vrijwel zeker met zijn vrouw en twee kinderen. In februari 1788 wordt daar door Cornelis van Cuylenburgh een portret van het gezin gemaakt.³⁶

Hoe lang zij daar blijven is onduidelijk. Via Brussel³⁷ komt Adrianus met vrouw en kinderen in het Noord-Franse Saint-Omer. Hier staat hij op de bedelingslijst en is ook lid van leesgezelschap *Het Eykenblad*.³⁸ Hiermee positioneert hij zich in de 'broederstrijd' tussen diegenen die hoopten op een snelle bevrijding van de Republiek met Franse hulp en de meer pessimistische vluchtelingen die een langdurige ballingschap vreesden en daarom een kolonie in Frankrijk wilden stichten. Als lid van *Het Eykenblad* behoort Adrianus tot de optimisten en de meer radicalen. Hij behoort ook tot de selecte groep vluchtelingen die in Nederland een relatief hoog inkomen hadden en dus in absolute zin veel inkomsten hebben gederfd.³⁹

Terug naar Nederland

Adrianus verlaat in september 1789 St. Omer. Hij keert dan zeer waarschijnlijk terug naar Nederland.⁴⁰ Zeker is dat hij in 1792 met zijn gezin in Leiden woont, want daar wordt op 8 augustus zijn dochter Maria Cornelia in zijn bijzijn gedoopt. Voelde hij zich in Leiden veilig genoeg, of was de amnestieregeling ook op hem van toepassing verklaard? We weten het niet.

³⁵ Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1787: 5930-5931.

³⁶ Cornelis van Cuijlenburgh maakte in februari 1788 (gesigneerd en gedateerd) in Antwerpen een portret van het gezin van Adrianus Hartevelt (zie afbeelding 6). Het jongste afgebeelde kind werd pas in 1792 geboren. Het ovaal werd later toegevoegd (op de plek van het familiewapen).

³⁷ Volgens De Jong (2014) was Adrianus Hartevelt in Brussel lid van de Hollandsche Sociëteit.

³⁸ De vluchtelingen werden financieel gesteund door de Franse regering. Archief Coert Lambertus van Beyma (1787-1795): 22, 26. Volgens Rosendaal (2005:76) leidde het feit dat Frankrijk de patriotten in 1787 in de steek liet (om een totale oorlog te voorkomen) wel tot een ereschuld die door (financiële) steun aan de ballingen werd ingelost. Daarnaast zou het aantrekken van kapitaalkrachtige patriotten de eigen economie kunnen versterken.

³⁹ De uitkering hield rekening met de gederfde inkomsten. Zie Rosendaal, 2003: 156 e.v.

⁴⁰ In de notulen van het leesgezelschap *Het Eykenblad* staat achter zijn naam: na Holland. Archief Coert Lambertus van Beyma (1787-1795): 26.

Het jaar daarop overlijdt zijn vader Abraham Hartevelt. Er is een aanzienlijke erfenis. Allereerst de jeneverstokerij, die gaat naar hem en zijn broer Joannes. Daarnaast is er nog onroerend goed en een grote hoeveelheid waardepapieren, die de broers in 1794 onderling verdelen. Adrianus wordt de eigenaar van twee huizen in Leiden, waaronder zijn geboortehuis. Dit verkoopt hij direct. Waarschijnlijk blijft hij wonen in het andere huis, het tegenwoordige Oude Singel 144.

Aannemelijk is dat Adrianus in deze periode een niet al te opvallend leven zal hebben geleid. Hoewel radicale patriotten tegenstander zijn van het federalisme in de Republiek, is de lokale autonomie nu wel een voordeel. Sommige steden zijn daardoor veilige havens en bieden patriotten bescherming tegen vervolging. Ook Leiden is zo'n plek.

15. Oude Singel 144

Hoewel de patriotten hopen met Franse militaire steun de stadhouder te kunnen verdrijven, zijn ze er niet helemaal gerust op dat de Fransen de Republiek niet domweg zullen annexeren. Daarom is het volgens hen van belang om in opstand te komen voordat Franse troepen daadwerkelijk de grens zijn gepasseerd. Om dit voor te bereiden en te coördineren worden revolutionaire clubs opgericht onder het mom van 'leesgezelschappen'.⁴¹ Hartevelt moet lid zijn geweest van dit netwerk, want hij behoort tot het groepje Leidse patriotten dat bij de Bataafse omwenteling in 1795 direct het bestuur van de stad overneemt en herstel eist van alle afgenomen rechten.

De Franse Revolutie en de Bataafse omwenteling

Terwijl Adrianus in ballingschap leeft vindt in 1789 de Franse Revolutie plaats. Het levert Frankrijk veel vijanden op. Een coalitie van Europese landen, waaronder de Nederlandse Republiek keert zich tegen het land. In deze Eerste Coalitieoorlog weet Frankrijk met behulp van het Bataafse legioen van Herman Willem Daendels in 1795 Nederland te bezetten.⁴²

Willem V vlucht naar Engeland. Terwijl de Fransen nog bezig zijn Nederland binnen te trekken worden er in het hele land 'Comités Revolutionnaires' opgericht, die de macht overnemen van de orangistische besturen. De laatste fase van de Nederlandse revolutie is begonnen. Dit dan wel bij de gratie van Frankrijk, dat een flinke vinger in de pap houdt. De Republiek wordt feitelijk een Franse vazalstaat.

⁴¹ De Jong, 2014: 318; Rosendaal, 2005: 92.

⁴² Veel leden van de vroegere vrijkorpsen hadden zich verenigd in het zogeheten Bataafse legioen dat onder leiding stond van Herman Willem Daendels.

Adrianus wordt in deze periode politiek en bestuurlijk actief, zowel op lokaal, provinciaal als nationaal niveau. Al in januari 1795 wordt hij lid van de provisionele raad van Leiden en kort daarna lid van de commissie van civiele en criminele justitie van de stad. In maart wordt hij een van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, de voorloper van het provinciaal bestuur.

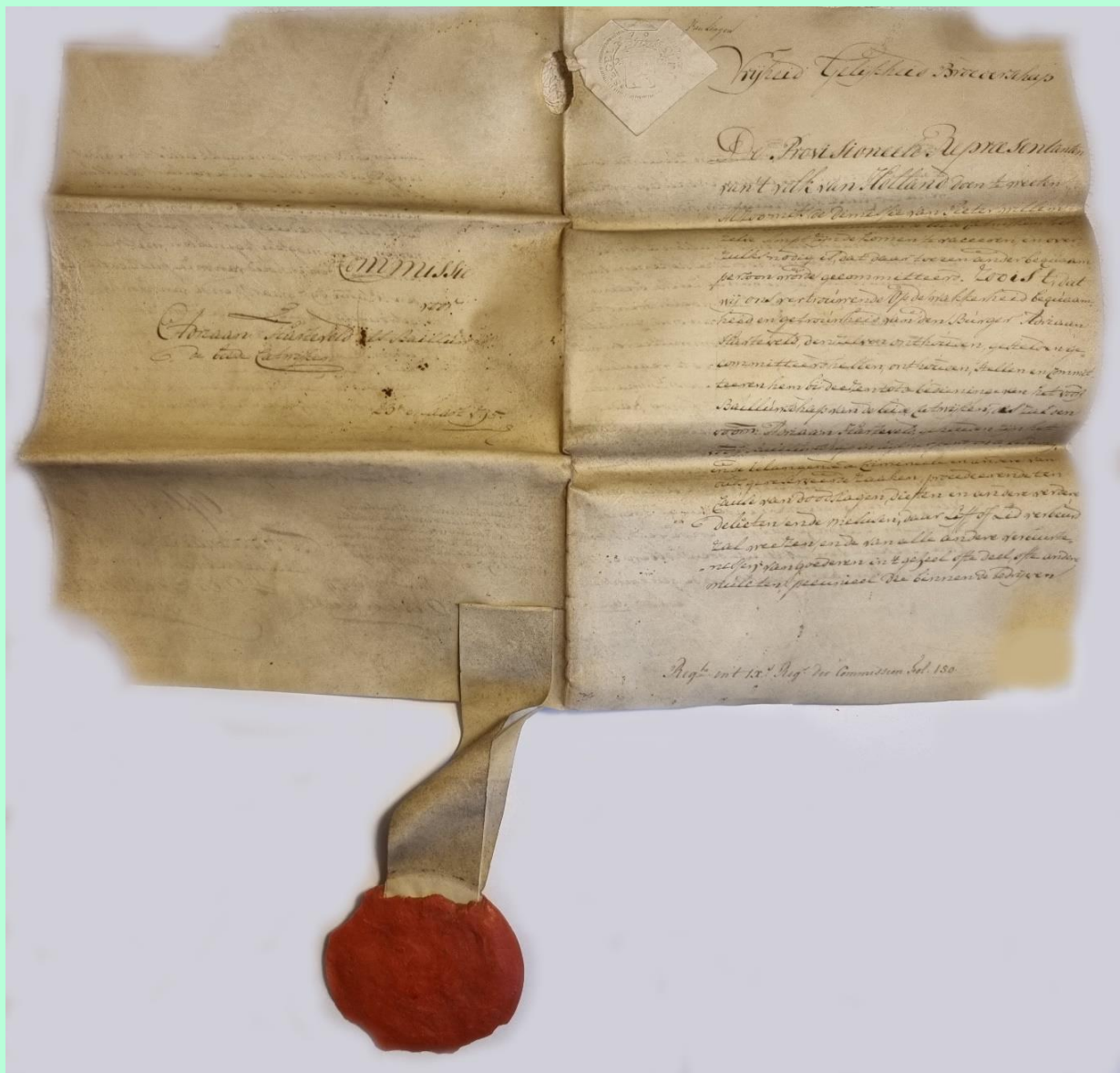
16. Adrianus Harteveldt wordt provisioneel representant van Holland

Op 23 maart wordt 'den burger Adrianus Harteveld', vertrouwend op zijn 'wakkerheid, bequaamheid en getrouwheid' aangesteld als baljuw van 'de beide Catwijken' ⁴³ (zie afbeelding volgende pagina) en een maand later ook als baljuw en 'Crimineele Eisscher' van Valkenburg (bij Leiden). In 1796 wordt hij lid van het provinciaal bestuur van Holland, waarbij hij toetreedt tot een commissie die is belast met de organisatie van de nationale 'guardes'. In 1797 wordt Adrianus voorzitter van de Raad van de Stad Leiden.

Verkiezingen en staatsgrepen

In 1796 zijn er verkiezingen voor de Eerste Nationale Vergadering. Hoewel er naar onze maatstaven absoluut geen sprake is van een volwaardige democratie, is het kiesstelsel voor die tijd betrekkelijk vooruitstrevend. Het kiesrecht is toegekend aan iedere man van 20 jaar of ouder die niet afhankelijk is van de bedeling. Een van de opdrachten van de volksvertegenwoordiging is te komen tot een nieuwe grondwet (staatsregeling).

⁴³ Provisionele Representanten van het Volk van Holland (1795): aanstellingsdocument.

17. Perkamenten document: aanstelling als baljuw van de beide Catwijken

Al snel worden verschillende opvattingen manifest over de vraag wat er in een nieuwe grondwet moet worden opgenomen. Globaal zijn er twee stromingen: de unitaristen, die een sterk centraal bestuur voorstaan, en de federalisten, die de macht van de provinciën niet willen afstaan. Binnen deze stromingen zijn er ook nog de democraten die een grote mate van volkssoevereiniteit voorstaan, met het daarbij behorende uitgebreide kiesrecht en de zgn. aristocraten die hier niet van geporteerd zijn. En dan is er nog de groep gematigden (moderaten) die wel een eenheidsstaat nastreven, maar terughoudend zijn waar het gaat om het uitbreiden van het kiesrecht.⁴⁴

In 1798 komen de tegenstellingen tot een climax. Er vinden twee staatsgrepen plaats. Bij de eerste komen de radicale democraten aan de macht, die zich echter steeds minder democratisch gaan gedragen. Politieke zuiveringen (gelukkig zonder

⁴⁴ Elias en Schölvink, 1991: 10.

guillotine), het instellen van een volksvertegenwoordiging zonder verkiezingen en het breidelen van de pers leiden tot een volgende staatsgreep, waarbij de meer gematigde patriotten het roer overnemen. Ondertussen is er wel een nieuwe Staatsregeling tot stand gekomen die per referendum is aangenomen. Hieraan wordt ook door de nieuwe machthebbers niet meer getornd.

18. De Eerste Nationale Vergadering in 1796

Intermediair Wetgevend Lichaam

Direct wordt een Intermediair Wetgevend Lichaam in het leven geroepen dat verkiezingen moet voorbereiden, en voornamelijk bestaat uit gematigde (moderate) unitaristen. Op 14 juni is de eerste vergadering waarin een van de nieuwe bewindhebbers in een toespraak aangeeft dat zij

*om het Vaderland aan geene Regeringloosheid bloot te stellen, eenige eerlyke, cordate, onbesprokene mannen die in alle heerschende factiën betoond hadden het heil des Vaderlands behartigd te hebben, hadden by een geroepen.*⁴⁵

⁴⁵ Rotterdamsche Courant van 16-06-1798.

Een van deze 'eerlijke, cordate en onbesprokene mannen' is Adrianus Hartevelt. Hij wordt lid van een commissie die moet onderzoeken in hoeverre de besluiten van het afgezette regime in strijd zijn met de grondwet.

Lid van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam

In juli 1798 zijn er dan eindelijk verkiezingen voor het Vertegenwoordigend Lichaam. De Bataafse Republiek begint aan een nieuw hoofdstuk.⁴⁶ Adrianus wordt verkozen tot lid van de Eerste Kamer.

Deze doet wetsvoorstellen die vervolgens moeten worden bekrachtigd door de Tweede Kamer. Adrianus wordt voorzitter van een commissie die zich buigt over de opheffing van de gilden en het daarmee creëren van bedrijfsvrijheid zoals bepaald in de nieuwe staatsregeling. De opdracht is om te onderzoeken hoe kan worden voorkomen dat deze operatie tot grote 'nadelen en verwarringen' leidt, de welvaart zou doen 'pericliteren' en nadelige gevolgen heeft voor 's Lands financiën. Het gematigde karakter van het nieuwe Vertegenwoordigend Lichaam blijkt duidelijk uit de uiteindelijke regelgeving waarin wel de gilden, maar niet de geldende reglementen worden afgeschaft.

Als deze reglementen het oprichten van een nieuw bedrijf in de weg staan, moet een verzoek worden ingediend bij Vertegenwoordigend Lichaam, dat daarover dan een besluit neemt. Van volledige bedrijfsvrijheid is dan ook absoluut nog geen sprake.⁴⁷

19. Adrianus' lidmaatschapskaart van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam

Interessant is ook dat Hartevelt zich zorgen maakt over de wijze waarop de overheid ondernemers bejegt indien het vermoeden bestaat dat zij belasting ontduiken. Hij

⁴⁶ Rosendaal schrijft hierover: *De federalisten waren van de kaart geveegd. De radicalen waren nog wel aanwezig, maar niet meer in de meerderheid. De vertegenwoordigers waren vooral moderaten, gematigde revolutionairen die de nieuwe staatsregeling van 1798 niet verkwanselden, maar ook geen radicale interpretatie en invulling ervan wensten* (2005:111).

⁴⁷ Dagverhaal ,1798: 337-338.

wil dat er terughoudendheid wordt betracht bij de controles en dat ondernemers in een 'commercieerende staat' niet zomaar kunnen worden verplicht dat ze hun hele 'boedel openleggen'. Ook vindt hij dat bij de aanmaningen het woord 'plichtsverzuim' moet worden geschrapt. Dit laatste omdat hiermee de overheid de burger als potentieel opzettelijke belastingontduiker aanmerkt - die 'dientengevolge eerloos' zou zijn - nog voordat deze heeft kunnen aantonen dat hiervan geen sprake is.⁴⁸

Voorzitterschap

Het voorzitterschap van de kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam rouleert en zo is Adrianus een aantal keren 'preasident'. De onderwerpen waarover de eerste kamer zich buigt zijn divers. Die komen vaak op de agenda naar aanleiding van een veelheid aan 'requesten' (verzoekschriften).

Zo komt ook tijdens Adrianus' voorzitterschap van 3 t/m 14 juni 1799 de behandeling van een hele reeks verzoekschriften aan de orde. Deze hebben op van alles betrekking: het vestigen van bedrijven in steden waar de oude gildebepalingen dit niet zonder meer toestaan, het aanleggen van sluizen en het bouwen van dijken op 's Lands kosten, het in cultuur brengen van heidevelden en woeste gronden ten koste van de schapenteelt, maar ook het opnieuw installeren van geestelijken die om hun orangistische sympathieën tijdens de Bataafse Omwenteling waren ontslagen. Belangrijk onderwerp is ook de organisatie en centralisatie van de Posterijen.

Terug naar Leiden: lokale ambten en een bierbrouwerij

Adrianus blijft tot eind juli 1800 lid van het Vertegenwoordigend Lichaam. Daarna wordt hij niet meer herkozen. Onduidelijk is of hij zich wel verkiesbaar heeft gesteld. Wat we weten is dat hij vanaf nu vooral politionele en juridische functies bekleedt op lokaal niveau.

Hij was al baljuw of schout van Valkenburg, maar wordt daarnaast plaatsvervangend vredesrechter in Leiden. Ook is hij notaris. Het is in deze periode dat Adrianus zich ook zakelijk profileert. Hij wordt bierbrouwer. In 1803 verkoopt hij zijn aandeel in de jeneverstokerij aan zijn broer Joannes. Ook verkoopt hij het huis aan de Oude Singel en vestigt zich in een woning aan de Oude Vest.⁴⁹ Adrianus woont dan naast bierbrouwerij De Posthoorn, die hij in 1806 overneemt van Abraham Jacques la Pierre.⁵⁰

Napoleon

In 1799 vindt in Frankrijk een staatsgreep plaats, die uiteindelijk Napoleon Bonaparte aan de macht brengt. Dit gebeurt tijdens de Tweede Coalitieoorlog (Engeland, Rusland en Oostenrijk tegen Frankrijk) waarbij ook de Bataafse Republiek als Franse

⁴⁸ Dagverhaal, 1798 :420-421.

⁴⁹ Adrianus woonde op Oude Vest Wijk VI nr. 916. Dat is waarschijnlijk de huidige Oude Vest 177-179.

⁵⁰ Zie voor de geschiedenis van De Posthoorn o.a. Marco Daane 1999: 29-47. In deze laatste publicatie staan helaas op p.30 een paar hinderlijke fouten. Zo is de bierbrouwerij nooit in handen geweest van Abraham Hartevelt. Ook werd deze niet op een veiling teruggekocht door Cornelis Leembruggen en Adrianus Hartevelt. Adrianus kocht de brouwerij in 1806 van A.J. la Pierre en verkocht deze in 1816 aan zijn schoonzoon Cornelis Leembruggen en zijn zoon Martinus Adrianus.

vazalstaat wordt betrokken. Op 27 augustus landen tienduizenden Engelse en Russische soldaten op het strand bij Callantsoog. De Republiek hangt aan een zijden draadje, maar in twee veldslagen bij Bergen en Castricum weten Franse en Bataafse troepen de aanval af te slaan. De geallieerden moeten Nederland weer verlaten. Het conflict tussen Frankrijk en Groot-Brittannië duurt echter voort.

In 1804 wordt Napoleon keizer. Om zijn aartsvijand uit te schakelen smeedt hij plannen voor een invasie van Groot-Brittannië. Hiervoor eist hij van de Bataafse Republiek steun in de vorm van geld en troepen. Hij dreigt zelfs de Republiek in te lijven in het Keizerrijk als de Hollanders niet willen meewerken.

Deze dreiging heeft direct gevolgen voor Adrianus en zijn gezin. Deel uitmakend van de politieke elite is hij natuurlijk goed op de hoogte van de internationaal politieke ontwikkelingen. Waarschijnlijk zagen hij en zijn oudste zoon Abraham Cornelis in dat het niet ondenkbaar zou zijn dat deze laatste, in dat jaar een jongeman van nog geen twintig, ingezet zou kunnen worden in een militair avontuur van de Franse keizer. Om dat te voorkomen wordt haast gemaakt met een huwelijk. In hoeverre dit al aanstaande was, is niet bekend. Feit is dat Abraham Cornelis op 2 oktober 1804 trouwt met Hermina de Wit, de dochter van Daniel de Wit, een vroegere medeofficier in het Haagse Exercitiegenootschap ⁵¹.

20. Adrianus' oudste zoon Abraham Cornelis en diens vrouw Hermina de Wit

De Nederlandse Revolutie zal door toedoen van Napoleon uiteindelijk eindigen in het autocratische regime van Rutger Jan Schimmelpenninck. In 1806 wordt de Bataafse Republiek opgeheven en komt Nederland onder Frans bewind.⁵² Wat weten we van Adrianus in deze periode? Hij is notaris en brouwt bier. Daarnaast is hij baljuw van Valkenburg, een ambt dat hij tot 1810 blijft vervullen.

⁵¹ Uit dit huwelijk werden maar liefst 18 kinderen geboren. Het gezin had voortdurend geldzorgen.

⁵² Nederland wordt in 1806 het Koninkrijk Holland onder Napoleons broer Lodewijk Napoleon. In 1810 wordt Nederland deel van het Franse Keizerrijk.

Buskruitramp in Leiden

Op 12 januari 1807 ontploft midden in Leiden een kruitschip. De ravage is enorm en er vallen 150 doden en duizenden gewonden. De Hartevelts zijn hier op verschillende wijze bij betrokken. Adrianus' zoon Abraham Cornelis wordt als eerste luitenant bij de Leidse burgerwacht samen met anderen door de H.H. Wethouders der Stad Leyden geëerd:

*Ter geduurzame gedachtenis van trouw, braafheid en bewezene diensten bij en na de onvergetelijke ramp van den twaalfden Januarij des jaars achttien honderd en zeven door de Gewapende Burgermagt [...] heeft de Regering van deze Stad geschonken de [...] overblijfsels van het rampspoedig vaartuig , welk met Buskruid geladen in het Rapenburg lag , en toen in de lucht sprong , en welke overblijfsels , zoo buiten als binnen de stad , ver van die plaats af, gevonden zijn.*⁵³

In hetzelfde document worden ook de gebroeders Adrianus en Joannes Hartevelt genoemd. Of zij een bijdrage leverden aan het lenigen van de nood is niet bekend. Wel is te zien dat zij respectievelijk bier en jenever hebben verkocht aan de gemeente ten behoeve van de 'vreemde werklieden en militairen' die bergingswerk verrichten na de ramp⁵⁴.

Adrianus' politieke visie en persoonlijkheid

Afgaande op Adrianus' activiteiten tijdens de tumultueuze ontwikkelingen in Nederland tussen 1780 en 1810 kunnen we vaststellen dat hij in zijn jonge jaren betrekkelijk radicaal is. Zo is hij zeer actief in het Haagse exercitiegenootschap en helpt hij Holland verdedigen tegen de troepen van de stadhouder. Ook is hij actief in het Vliegende Legertje dat door de orangisten wordt beschouwd als een terreurorgaan.

Adrianus' activiteiten zijn niet zonder risico. Om zichzelf en zijn gezin te beschermen tegen de wraak van de orangisten, ziet hij zich genoodzaakt tijdelijk in ballingschap te gaan. Als vluchteling is hij lid van het leesgezelschap Het Eykenblad, dat bekend staat als een elitair, maar ook radicaal clubje.

Toch lijkt het erop dat Adrianus tot de Bataafse Omwenteling wel radicaal, maar niet fanatiek is. Zelfs in het begin van de burgeroorlog in 1786 roept hij in een toespraak aan zijn exercitiegenootschap op tot 'voorzichtigheid en terughoudendheid'. Dit ondanks zijn afkeer van het orangistische volk en de noodzaak paal en perk te stellen aan 'het opgeruide en bloeddorstige grauw in hun heillooze en hemeltergende voornemens.'⁵⁵

Het lijkt erop dat Adrianus na de omwenteling van 1795 steeds gematigder wordt, zeker in vergelijking met de groep radicaal-democraten die middels een staatsgreep in januari 1798 de macht grijpt. Adrianus komt pas in de nationale volksvertegenwoordiging als de moderaten weer aan de macht komen en wordt door deze laatsten beschouwd als medestander.

Zijn toon in de debatten is bedaard en genuanceerd. Hij stelt wet- en regelgeving voor die met meerdere belangen rekening houden. Mogelijk wordt Adrianus in de

⁵³ Kluit en Wenckebach 1833 (bijlage nr. 18)

⁵⁴ Kluit en Wenckebach 1833: 120

⁵⁵ Hartevelt (1786): Concept toespraak

loop der tijd niet alleen gematigder, maar ook meer realist. Als mens, maar ook als ondernemer ziet hij waarschijnlijk in dat de ontwikkelingen binnen de Bataafse Republiek, waar Frankrijk steeds meer de dienst gaat uitmaken en Nederlandse belangen uiteindelijk geheel ondergeschikt worden aan de imperiale aspiraties van Napoleon, uiteindelijk weinig goeds brengen. Dit komt wel heel dichtbij als zijn oudste zoon dreigt te worden ingezet in het militaire avontuur van de Franse keizer.

Het jaar 1813

De Volkerenslag bij Leipzig in oktober 1813, die door de Fransen wordt verloren, luidt de ondergang in van Napoleon. Pruisische troepen en Russische kozakken verdrijven het Franse leger uit Nederland en op 30 november wordt Z.K.H prins Willem van Oranje, de zoon van stadhouder Willem V, door een Engels fregat afgezet op het strand van Scheveningen. Drie weken later brengt de prins, de toekomstige koning Willem I, een bezoek aan Leiden. Hiervan wordt uitvoerig verslag gedaan in de Leydse Courant van 24 december 1813. Als de prins bij het raadhuis aankomt wacht hem daar een ontvangstcomité.

De Erewacht te Paard, dadelijk tegenover het Raadhuis, alsmede de bande Muzikanten [...], de H.H Commissarissen der Studenten, en de Studenten Eerewacht te voet, zich aan wederzijde van de Trappen van 't Raadhuis geschaard hebbende, wierden H.H.K en Doorl. Hoogheden aan 't Rijtuig gereciperd door den heer Heidewier als lid van de Regering en de H.H. Vroedschappen Begram, Hubrecht en Harteveld.⁵⁶

Adrianus heeft de overgang van de Bataafse Republiek via het Napoleontische bewind naar het Koninkrijk der Nederlanden soepel kunnen doormaken. Weer maakt hij deel uit van het openbaar bestuur, nu als lid van de provisionele vroedschap van Leiden. Er ligt voor hem dan nog een mooie carrière in het verschiet.

Waterloo

In 1815 wordt Adrianus penningmeester van een 'Commissie tot oprichting van een fonds ten behoeve van de vrijwillige verdedigers van het Vaderland.' Dit fonds dient ter

ondersteuning der huisgezinnen van Schutters, welke bij vervolg tot de dienst buiten de Stad mogte geroepen worden, zo wel als die van gekwetste of verminkte Krijgslieden [...] de Commissie zal het tot eene aangename pligt maken om de namen en giften aan Z.M. Den Koning bekend te maken aan wien zulke blijken van Vaderlandsliefde niet dan hoogst welgevallig zullen kunnen zijn.⁵⁷

In datzelfde jaar wordt Napoleon in de Slag bij Waterloo definitief verslagen. Door het hele land worden hospitalen overspoeld met gewonden. Zo ook in Leiden. Van de burgerij wordt gevraagd om financieel of materieel bij te dragen. Bovengenoemde commissie levert 'linnen, pluksel en zwachtels in overvloed', maar er worden ook

⁵⁶ Leydse Courant van 24-12-1813

⁵⁷ Leydse Courant van 08-05-1815

*Hemden, Kistjes met Citroenen, alsmede Rook-Tabak in groote hoeveelheid ter verkwikking der Lijders bezorgd [...]. De heer Gevers bezorgde Stroo tot transport in de Schepen, de heer Harsing 20 vaten bier, de heer Hartevelt Rhijnsche Wijn en Fachinger-water, welke met deze hitte voortreffelijk aan de Lijders te staden zullen komen.*⁵⁸

Bestuurder in Leiden

Vanaf 1816 zal Adrianus zich volledig gaan richten op politiek en bestuurlijk werk en verkoopt hij bierbrouwerij De Posthoorn aan zijn zoon Martinus Adrianus en schoonzoon Cornelis Leembruggen.⁵⁹ Hij verlaat de Oude Vest, woont korte tijd op de Hoogewoerd (nu nr 32), maar verhuist al snel naar de Hooigracht.⁶⁰ In datzelfde jaar wordt hij gekozen tot lid van de Stedelijke Raad.

Leiden is begin 19^e eeuw een stad in verval. Grote delen van de industrie zijn in de 18^e eeuw verdwenen. Er is dan ook veel armoede.⁶¹

21. V.l.n.r. Adrianus' schoonzoon Cornelis Leembruggen, dochter Johanna Cecilia en zoon Martinus Adrianus

Op twee manieren probeert Adrianus bij te dragen aan de oplossing van dit probleem. Als lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken, werkt hij mee aan het adviseren van de landelijke overheid m.b.t. subsidies in het kader van de industrialisatiepolitiek van koning Willem I. Daarnaast richt hij zich op liefdadigheid. In 1817 wordt de Leidse Maatschappij voor Weldadigheid opgericht, een instelling gericht op het ondersteunen van de allerarmsten, vooral in de wintermaanden. Adrianus wordt hiervan penningmeester.

⁵⁸ Leydse Courant van 07-07-1815

⁵⁹ Cornelis Leembruggen (1785-1765) is gehuwd met Adrianus' oudste dochter Johanna Cecilia (beiden zijn begraven op Begraafplaats Groenesteeg). Leembruggen was ook eigenaar-directeur van de Leidse textielfabriek P. Clos & Leembruggen.

⁶⁰ Volgens zijn overlijdensakte woonde Adrianus Hartevelt op de Hooigracht Wijk 7 nr. 728. Dit werd later omgenummerd naar Hooigracht nr. 101. Hiervan is een foto (rond 1900) waarop het in gebruik is als R.K. Jongensweeshuis. Het pand wordt in de jaren 60 gesloopt.

⁶¹ Blok 1916b: 146-147

Het bestuur van de maatschappij, waarvan naast Adrianus ook zijn schoonzoon Cornelis Leembruggen deel uitmaakt, vraagt in een artikel in de Leydse Courant de burgerij om geldelijke steun, o.a. voor het oprichten van een Linnenweverij (een soort sociale werkplaats). Het besluit met de woorden:

*De bestaande armoede in deze stad is groot, het jaarlijkse verval tot eenen behoeftige staat is aanmerkelijk, en dit zoude donkere vooruitzichten geven, was het niet dat daarentegen de overtuiging bestond, dat ook deze diep gevallen Stad nog een groot aantal welwillende, verlichte en gegoede menschen vrienden bezit die geen tijd, geen moeite, geen opofferingen zullen sparen om met eensgezindheid te werken tot bereiking van dat groote doel; de armoede en werkeloosheid en daaruit voortspruitende zedeloosheid zoveel te verminderen als door menschelijke pogingen zal kunnen geschieden.*⁶²

Daarnaast zal Adrianus nog een aantal bestuursfuncties bekleden. Hij is:

- regent van het weeshuis;
- regent van het (militair) invalidehuis;
- regent van het Brouhovens Hof (voor ouderenzorg);
- regent der gevangenen.

22. Adrianus' woning aan de Hooigracht 101 in Leiden (het hoge huis; midden van de foto)

In 1818 is hij een van de oprichters van de Leidsche Spaarbank, waardoor het ook voor minder-vermogen-de Leidenaren mogelijk wordt om veilig te sparen. Ook verloochent hij zijn juridische achtergrond niet. Hoewel niet geheel in overeenstemming met de scheiding der machten wordt hij in 1820 vredesrechter. In datzelfde jaar wordt hij lid van de rekenkamer. En dan, in 1821, wordt Adrianus aangesteld als één van de burgemeesters van de stad. Na een eerste termijn wordt hij in december 1822 herbenoemd.⁶³

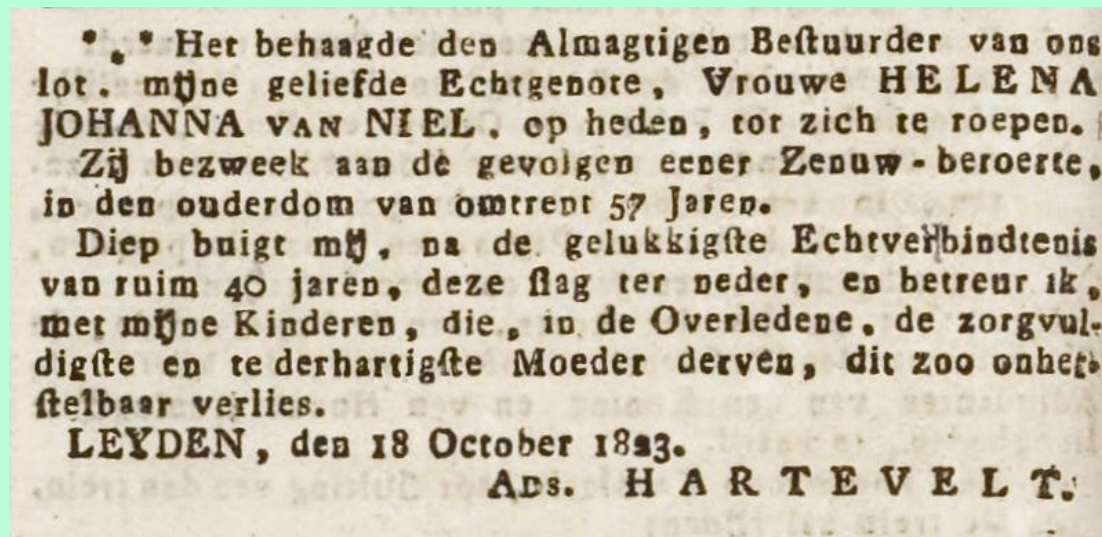
⁶² Leydse Courant van 06-10-1819

⁶³ Leydse Courant van 03-01-1823

Ziekte en overlijden

In oktober 1823 overlijdt Adrianus' vrouw Helena op de leeftijd van nog geen 57 jaar. Nog geen jaar later sterft zijn broer Joannes. Adrianus blijft bestuurlijk actief, ondanks het feit dat zijn gezondheid achteruit gaat. In 1824 wordt het college van burgemeesters omgezet in het college van B&W.

Adrianus wordt wethouder. Dat blijft hij tot zijn dood in 1827. Hij moet nog net meemaken dat zijn jongste dochter op 17-jarige leeftijd aan een korte, maar hevige ziekte komt te overlijden.

23. Overlijdensadvertentie Adrianus' vrouw Helena Johanna van Niel

De mens Adrianus Hartevelt

In zijn autobiografie wijdt Adrianus' kleinzoon Daniel Hartevelt enkele woorden aan zijn grootvader. Hij merkt op dat deze politiek een 'heftig patriot' was, hetgeen 'niet verhinderde dat hij door Willem I, Koning der Nederlanden tot Wethouder van Leiden werd benoemd en meer andere waardigheden bekleedde.' ⁶⁴

Daniel doet geen poging deze paradox te verklaren. Waarschijnlijk spelen hier meerdere factoren een rol. Zo hebben in Leiden fervente orangisten nooit echt voet aan de grond weten te krijgen. Dat betekent dat ook (gematigde) patriotten nodig waren om het stadsbestuur te bemensen.

Blijft de vraag hoe Adrianus een en ander met zijn oorspronkelijke politieke overtuiging in overeenstemming bracht. Het is niet uitgesloten dat hij de laatste decennia van zijn leven gedesillusioneerd is geraakt in de revolutie. Het ideaal waar hij, samen met anderen, jarenlang met hart en ziel naar gestreefd heeft, was uiteindelijk doodgelopen in de dictatuur van Napoleon Bonaparte.

Na de restauratie van de Oranjes in 1813 zal Adrianus eieren voor zijn geld hebben gekozen. Wil hij nog een bestuurlijke rol spelen, dan zal hij zich moeten aanpassen aan de nieuwe omstandigheden. Dat doet hij met verve.

Helaas voor Adrianus heeft hij als vader en echtgenoot bij zijn nageslacht geen al te positieve indruk achtergelaten. Kleinzoon Daniel schrijft:

⁶⁴ Hartevelt 1890: 2a

*Van den man heb ik nooit anders gehoord dan dat hij heerschzuchtig was en in zijn huis korzelig en lastig van humeur, tyranisch voor zijn vrouw en nalatig voor zijn kinderen. Van zijn vrouw weet ik niet anders dan dat zij angstig voor haar heer en meester altijd zweeg.*⁶⁵

24. Adrianus Hartevelt in 1826

Door de Leidse burgerij wordt Adrianus wel zeer gewaardeerd. Bij zijn overlijden schreef de Leydse Courant:

*Leyden, 8 april, Eergister trof deze stad weder een groot verlies door het overlijden van den Wel-Edel Achtbaren Heer Adrianus Hartevelt, Wethouder dezer Stad, Vredes-rechter van het Kanton Leyden nr. 1, enz. Bij eene groote braafheid eenen onvermoeiden ijver parende, heeft hij in zijne veelvuldige betrekkingen zich steeds bevlijtigd om overal waar hij kon nuttig te zijn en zullen zijn groote diensten zoo aan deze stad als aan veele nuttige inrichtingen bewezen, zeker onvergetelijk zijn en blijven, en zijn gemis algemeen betreurd worden.*⁶⁶

25. Graf van o.a Adrianus Hartevelt, zijn dochter Johanna Cecilia en zijn schoonzoon Cornelis Leembruggen (zandgraf 015 met opschrift 'Leembruggen')

⁶⁵ Hartevelt 1890: 2a

⁶⁶ Leydse courant van 09-04-1827

Illustratieverantwoording

1. Portret van Adrianus Hartevelt (uitsnede). Maker: anoniem. Particulier bezit. RKD; IB nr. 86166
2. Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO; PV_GN005437). Maker: anoniem.
3. Cornelis van Cuylenburgh: Portret van Abraham Hartevelt (1795). Particulier bezit.
4. Nicolas Joseph Delin: Allegorie op de Vierde Engelse Oorlog (1786). Museum de Lakenhal, Leiden
5. Christiaan van Waardt: Zaal met 35 schutters in verschillende monsteringen (1787). Rijksstudio, Rijksmuseum Amsterdam
6. Cornelis vanb Cuylenburgh: Familieportret van Adrianus Hartevelt, zijn vrouw Helena van Niel en zijn drie oudste kinderen (1788). RKD; IB nr. 119181
7. Jacob Timmerman: Oefening van de burgerwacht op een veld buiten Leiden (1787). Erfgoed Leiden en Omstreken.
8. Cornelis van Cuylenburgh: Portret van de familie van Joannes Hartevelt en Maria Cornelia van den Bergh (1799) (uitsnede). RKD; IB nr. 75360
9. Drie afbeeldingen uit: Monsteringen van 32 patriottische schutterijen en vrijkorpsen (1787). Maker: anoniem. Rijksstudio, Rijksmuseum Amsterdam.
10. Reinier Vinkeles (ets) naar Jacobus Buys: Onrust onder Oranjegezinden in Den Haag (1785). Rijksstudio, Rijksmuseum Amsterdam
11. Familiearchief Hartevelt
12. J.G. Visser (gravure) naar K. la Fargue: Eedsaflegging van het Haagse Vrijkorps (1787). Haags Gemeentearchief
13. P.A. Robart: Kampement te Delft (1787) (uitsnede). Rijksstudio, Rijksmuseum Amsterdam
14. Anonieme ets uit 1787 (uitsnede). Archief Hartevelt
15. Oude Singel 144, voorgevel (1972). Erfgoed Leiden en Omstreken
16. Dagblad van het verhandelde ter vergadering van de provisioneele representanten van het Volk van Holland (16-03-1795). Koninklijke Bibliotheek
17. Familiearchief Hartevelt
18. George Kockers: Eerste Nationale Vergadering in Den Haag 1796 (1797). Rijksstudio, Rijksmuseum Amsterdam
19. Familiearchief Hartevelt
20. Familiearchief Hartevelt
21. De twee linker portretten zijn van J.P Berhaus (1851). Familiearchief Hartevelt. Het rechterportret is van Johan Heinrich Neuman (1852) (uitsnede). RKD IB nr. 86167.
22. Jan Goedeljee: Hooigracht met nrs. 95-101 (eind 19^e eeuw). Erfgoed Leiden en Omstreken
23. Leydse Courant, 20-10-1823. www.delpher.nl
24. Portret van Adrianus Hartevelt (1826). Gesigineerd Davidson, dus waarschijnlijk Ezechiël Davidson. Particulier bezit.
25. Familiearchief Hartevelt

Bronnen

- Alkemade, Dirk (2021): *Ragebol en Sabel - Patriotse burgerbewapening, revolutie en terreur in Holland, 1786-1787*. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, jaargang 134.4 (2021) (p.532-559); Amsterdam University Press
- Alsche, F.G. *Welkomgroet aan de leden van het vrije wapen-corps Voor 't Vaderland bij gelegenheid hunner eerste exercitie na derzelver terugkomst uit Gorinchem* (Koekamp, 12 juli 1787); Familiearchief Hartevelt
- Archief Coert Lambertus van Beyma; Tresoar, Leeuwarden
- Bisschop, C: *Brief aan Hartevelt* (15-05-1787); Familiearchief Hartevelt
- Blok, P.J. (1916a): *Geschiedenis eener Hollandsche Stad - Eene Hollandsche Stad onder de Republiek*; Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage
- Blok, P.J. (1916b) *Geschiedenis eener Hollandsche Stad - Eene Hollandsche Stad in den Nieuweren Tijd*; Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage
- Bos, F.J. en K.H. Rademaker (1987): *Oranjerellen en vrijkorpsen in de residentie 1782-1787*. In: Leidschrift 4.1 (1987) (p. 86-111); Leiden
- Capellen tot den Pol, Joan Derk van der (1981): *Aan het volk van Nederland* (ed. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink); Heureka Weesp
- Commissie van gewapende Burgercorpsen: *brief aan Adrianus Hartevelt met de opdracht om met zijn detachement naar Oudewater te marcheren* (14-05-1787)
- Daane, Marco (1999): *Bierbrouwerij De Posthoorn*. In: *Leids Fabricaat 2 – geschiedenis van Leidse bedrijven*; Primavera Pers Leiden
- Dagverhaal der handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks*, tweede deel, 1798
- Elias, A.M. en Paula C.M. Schölvink (1991): *Volksrepresentanten en Wetgevers – De politieke elite in de 'Bataafs'-Franse tijd 1796-1810*; Van Soeren & Co Amsterdam
- Hartevelt, Daniel (1890): *Geschiedenis van Daniel Hartevelt*; familiearchief Hartevelt
- Hartevelt, Adrianus (1786) *Concept toespraak voor het Haagse exercitie-genootschap*; Familiearchief Hartevelt
- Hartman, C.A. (1787): brief aan Adrianus Hartevelt (05-05-1787)
- Hartman, C.A. (1787): brief aan Adrianus Hartevelt (27-05-1787)
- Hoey, J. van en Adrianus Hartevelt (1786): *Aanspraaken aan het Haagse Wapen-corps, ten spreuke voerende Voor 't Vaderland* (donderdag 21 september 1786); Familiearchief Hartevelt
- Hollandsche historische courant (www.delpher.nl)
- Honings, Rick: (2009): *'Oranje boven! het Vrycorps onder!'* - *De letterkundige verwerking van het oproer van '1784' in Leiden.* In: Leids Jaarboekje 2009
- Honings, Rick (2014): *Oproerig mosselwijn, rebelse bakker, vette lector -Orangisme tijdens de patriottentijd.* In: Henk te Velde en Donald Haks (red.) *Oranje Onder - populair Orangisme van Willem van Oranje tot nu*; Prometheus – Bert Bakker
- Jong, E.H. de (2014): *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers - Patriotten en Prinsgezinden in Leiden, 1775-1795*; Uitgeverij Verloren, Hilversum

Kluit W.P. en C.J. Wenckebach (1833): *Algemene rekening wegens de ramp, aan de stad Leyden overgekomen op den 12 januarij 1807*: Lands-drukkerij 's-Gravenhage

Leydse Courant, Leiden (www.delpher.nl en Erfgoed Leiden en Omstreken)

Meddens-van Borselen, A. (1987): *De geschiedenis van een patriottische commissie te Woerden in 1787*. In: *Heemtjdinghen* 23^e jaargang (1987) nr. 2, p 33-45; Stichts-Hollandse Historische Vereniging, Groot Waterschap van Woerden

Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (1786), 21e deel/2e stuk; Leiden/Amsterdam

Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (1787), 22e deel/7e stuk; Leiden/Amsterdam

Oprechte Nederlandsche Courant, Amsterdam (www.delpher.nl)

Provisionele Representanten van het Volk van Holland (1795): *aanstellingsdocument Adrianus Hartevelt als baljuw van de beide Catwijken*; Familiearchief Hartevelt

Resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland 1787, vijfde deel

Rijksuniversiteit Leiden (1875) *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, Volume 1, Martinus Nijhoff

Rosendaal, Joost (2003): *Bataven! – Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*; Uitgeverij Vantilt Nijmegen

Rosendaal, Joost (2005): *De Nederlandse Revolutie – Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799*; Uigeverij Vantilt Nijmegen

Rotterdamsche Courant (www.delpher.nl)

Schama, Simon (1989): *Patriotten en Bevrijders – Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*; Agon

Slingerland, W.H.L.: Opdracht aan 'den Officier Commanderende het Detachement deese nagt de wagt gehad hebbende ten Honsholredijk (31-08-1787); Familiearchief Hartevelt

Zaken van Staat en Oorlog betreffende de Vereenigde Nederlanden zedert het begin van het jaar MDCCLXXX (1796), vijfendertigste deel, Johannes Alart,

Auteurs

Jaap Hartevelt en Roel Klein (februari 2024)